

УДК 159.9

**ФЕНОМЕН НЕНАВИСТІ Й ПИТАННЯ ФОРМУВАННЯ
ТОЛЕРАНТНОСТІ У СТОСУНКАХ МІЖ ДІТЬМИ**

Ростомова Л.М.,

кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри іноземних мов
Одеського державного університету внутрішніх справ,
м. Одеса, Україна

Яковенко С.І.,

доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психології та
педагогіки Одеського державного університету внутрішніх справ,
м. Одеса, Україна

У статті неаависть розглянута з позицій загальної, вікової та юридичної психології, акцентована увага на ірраціональних і соціальних чинниках її формуванні, толерантності та навичок ненасильницького вирішення суперечок як альтернативи неаависті та насильству. При вихованні толерантності особливої уваги заслуговують підлітки, адже саме в цьому віці закладаються основи культурної ідентичності людини, соціальні установки та норми поведінки; групові та сімейні норми трансформуються у норми індивідуальної соціальної поведінки особистості, в тому числі у здатність до емпатії, асертивність або конфліктність, позитивне або негативне ставлення до інших у взаємодії з однолітками, представниками інших груп.

Ключові слова: дискримінація, ксенофобія, неаависть, толерантність.

Актуальність. По завершенню Другої світової війни політики стали приділяти велику увагу проблемам мирного співіснування людей¹, адже такі «диз'юнктивні почуття», як заздрість, образа, неаависть, не тільки «отруують» людей із середини, але й руйнують їхні стосунки із оточуючими, породжуючи ворожість та насильство, заперечуючи гуманне поведження, любов, повагу чи принаймні, толерантне ставлення до оточуючих [1, 2, 8, 12].

Нажаль, такі яскраві та важливі феномени людських взаємин, як любов, неаависть, повага, відчуття образи та її прощення чи переживання провини, не часто стають предметом теоретичного аналізу чи прикладних досліджень. Між тим, тільки в 2014 р. в Україні зареєстровано близько 2.4 тис злочинів, вчинених на ґрунті расової, національної та релігійної нетерпимості [3], але, не зважаючи на виділення цієї категорії злочинів в окрему категорію звітності, вони залишаються латентними – через

¹ З 1946 року й по теперішній час прийнято декілька десятків міжнародних декларацій, що стосуються прав людини, протидії насильству, дискримінації, ксенофобії. Це, зокрема, Декларація ООН про ліквідацію всіх форм расової дискримінації (1963), Декларація про раси та расові забобони (1978), Декларація про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на основі релігії і переконань (1981), Декларація про право народів на мир (1984), Декларація про поширення серед молоді ідеалів миру, взаємної поваги і взаєморозуміння між народами (1987), Декларація про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних і мовних меншин (1992), Декларації Принципів толерантності, прийнята ЮНЕСКО (1995).

складність документування специфічних мотивів та їх приховування, адже вони обтяжують відповідальність [6].

На тлі соціально-політичної нестабільності й погіршення якості життя в Україні у громадян виникає спокуса відшукати винних за межами країни (і таких конспірологи знаходять в США, РФ, ЄС), поділити співвітчизників на «своїх» та «чужинців», падає довіра до державних інститутів та оточуючих людей. Ці прояви суспільної свідомості нагадують про класичний політичний прийом «розділяй та володарюй», а пропаганда насильства на телебаченні – про 5-хвилинки та цілі тижні ненависті, описані Дж.Оруеллом в антиутопії «1984».

Зростання відчуження, взаємної недовіри, ворожості, дискримінації за різними ознаками, упередженості та ксенофобії, змушують науковців звернутися до досліджень таких феноменів, як ненависть та протилежне явище – толерантність до відмінностей (за принципом: «Ми всі різні, але права у нас однакові») і ненасильницьке вирішення суперечок.

Як свідчить **аналіз останніх досліджень і публікацій**, у яких започатковано розв'язання проблеми і на які спираються автори, вищеназвані феномени складно вивчати через відсутність загальноновизнаних теоретичних підходів, надійних методів чи емпіричної бази, політичної заангажованості самих дослідників, розмитості самоідентичності тих, хто схильний поділяти людей на «Ми та Вони» (про них писали публіцист О.Г.Невзоров та історик, соціолог і філософ Б.Ф. Поршнев).

В огляді літератури, зробленому І.М. Кучманичем і С.В. Селівановою [10] констатується зростання кількості конференцій, де предметом обговорення є переживання людиною позитивних та негативних емоцій та почуттів, в тому числі й диз'юнктивних, тобто таких, що роз'єднують людей. З 2001 року в США видається перший міждисциплінарний журнал з досліджень ненависті. У 2005 р. вийшла перша збірка статей з питань психології ненависті. Набули поширення такі словосполучення, як «мова ненависті», «злочини ненависті», «політика ненависті»². І.М. Кучманич і С.В. Селіванова порівнюють різні визначення ненависті, характеризують цей феномен як викликану ситуативними чинниками потужну емоцію; інші психологи вважає, що ненависть може стати рисою особистості, яка підкорює собі інші риси та якості заради, наприклад, помсти.

Для кращого розуміння ненависті ці автори розглянули теорії, запропоновані різними дослідниками протягом останнього десятиліть: це теорії інстинктів, взаємозв'язку ненависті зі злобою; агресією і роллю ненависті у масових вбивствах і геноциді; інші теорії торкаються моральної сторони ненависті. Ненависть розглядається як семантична конструкція, в якій присутні *семи* повного несприйняття об'єкта суб'єктом; ненависть подібна до ворожості; ненависть веде до недовіри, підозри у нещирості, її емоційна основа – відроза, гнів, заздрість, презирство, страх, бажання нашкодити, принизити, знищити об'єкт ненависті. Деякі вчені вважають, що

² Словосполучення «злочини ненависті» (Hate crime) вперше 1985 році використали Дж.Конирс, Барбара Кенелі і Маріо Бьяджи в праці «Hate Crime Statistics Act». В 1989 р. вийшла друком стаття Дж. Лео «Hate politics».

ненависть – ірраціональне почуття, інші наголошують, що ненависть – емоція, яка має реальні причини, її викликають ті особи чи групи людей, які тривалий час ображали суб'єкта ненависті, отже «від любові до ненависті – не один крок», причина має бути вагомою, систематичною або екстраординарною («фашисти спалили людей живцем!», «бандерівці розп'яли російськомовне немовля!»), очевидною або ж подаватися із «надійного джерела», наприклад, багато разів повтореною в ЗМІ³, отже ненависть можна викликати штучно й спровокувати налаштованих на ненависть людей на агресивні дії.

Однією з важливих умов розвитку ненависті є формування самоідентичності й розмежування між власною референтною групою та іншими групами – за расовими, національними, релігійними, соціально-політичними чи іншими критеріями. Поділ на «Ми та Вони» викликає не просто суперечки, а фізичне зіткнення, наприклад, між «майданом» і «анти-майданом», між футбольними «ультрас» (які, між іншим, у зв'язку із зовнішню агресією змогли домовитися про взаємодопомогу), напади на гомосексуалів.

Оскільки відмінності між людьми не завжди є очевидними («зірку Давіда» тепер носити не примушують, а відсутність вишиванки не є ознакою сепаратизму), участь в масових заворушеннях, спрямованих проти будь-кого не завжди детермінована внутрішніми переконаннями (вони можуть бути відсутніми) чи особистою неприязню. Не рідко ненависть поширюється агітаторами чи проплачується певними політичними силами⁴.

Отже ненависть, на відміну від агресії, не є породженням інстинктів, ненависті навчають, спрямовуючи інстинкти проти інакших, існування яких є загрозою для власної спільноти. Досвід штучного вирощування ненависті до «ворогів» нагромаджений багатьома тоталітарними організаціями, деякі з них створюють спеціальні табори, в яких навчають молодь ненависті та насильству, готують з підлітків майбутніх терористів, в тому числі й смертників.

Гуманістична психологія в працях А.Маслоу, В.Франкла й Е.Фромма доводить, що любов є мірилом людської зрілості, у той час як образливість чи ненависть є проявами інфантильності.

І.М. Кучманіч і С.В. Селіванова, слідом за С.К. Бондиревою, виокремили особливі критерії ненависті, яка являє собою: 1) спотворену та гіпертрофовану потребу індивіда у безпеці; 2) відчуття ненависті завжди супроводжується відчуженням; 3) ненависть, як правило, має узагальнений об'єкт, тому є соціально значущим явищем; 4) особа, що ненавидить, прагне знищення об'єкта ненависті чи нанесення йому максимальних збитків; 5) схильність особистості переживати ненависть та вчиняти певні руйнівні дії пов'язана насамперед із рисою особистості – ненависництвом;

³ Варто нагадати, що число убитих в Руанді за різними даними сягало від 500 000 до 1 000 000 представників племені тутсі,окрім того було згвалтовано 250 000 жінок. Вбивати та гвалтувати невинних людей закликали «журналісти» радіостанції «Трьох холмів», які згодом постали перед міжнародним трибуналом і були покарані за заклики до насильства.

⁴ На запитання «Ви тут стоїте за правих чи за лівих?», пенсіонер в Одесі відповідає – «Я – за 50 гривень за годину».

6) поява та прояв ненависті завжди пов'язані з взаємодією людей; 7) ненависть пов'язана з відсутністю терпимості, гуманності, моральності у стосунках [10]. До цього варто додати низкий рівень рефлексії причин виникнення ненависті, як почуття ірраціонального, слабкий рівень зв'язку ненависті із розумовими процесами.

Виклад основного матеріалу. Під терміном «толерантність» ми будемо розуміти, згідно Декларації принципів толерантності, прийнятої Генеральною конференцією ЮНЕСКО [5], морально-психологічну якість особистості, засновану на усвідомленні багатовимірності навколишньої дійсності, розмаїття форм та способів відображення її людьми, розумінням відносності точності суджень, думок, висловлювань, оцінок; поваги до прав і свобод кожної людини, прийняттям її такою, який вона є; терпимості до будь-яких відмінностей, які не виходять далеко за межі норм людського суспільства. Протилежним толерантності явищем є несприйняття інших точок зору, ворожість, дискримінація, ненависть аж до заперечення права на існування «інших», бажання їх знищити.

Одною із форм переслідування в дитячому середовищі є мобінг (від англ. mob – натовп), під яким розуміється форма насильства у вигляді цькування одного члена спільноти іншими через його відмінність від більшості. Мобінг – це психологічний терор, що виражається в систематичному, ворожому неприйнятті одного або декількох людей, що є членами спільноти, психологічне та фізичне насильство над ними аж до знищення за ознакою расизму, сіонізму, національного чи релігійного розбрату, ворожості до тих, хто відрізняється від більшості. Яскравим прикладом переслідування «інакості» в дитячому колективі є фільм «Опудало» режисера Ролана Бикова (1983).

У наш час можна зустріти ще більш жорстокі форми цькування неповнолітніх, з елементами садизму і тортур, які кривдники не соромляться «викласти» в «Ютубі». Жертвами переслідування часто стають діти з очевидними відмінностями від більшості (руді, конопаті, косоокі, заїки, з вадами розвитку і ознаками інвалідності; товсті, худорляві, маленькі й високі, представники інших рас і народів, носії інших культурних традицій чи політичних поглядів), всі ті, кого можна переслідувати без остраху, через їх незахищеність, особисту неспроможність дати гідну відсіч кривдникам, як це буває, наприклад, із аутичними дітьми.

Досить поширеною формою реагування на переслідування є втеча, намагання перетерпіти образи і згодом «асимілюватися», стати «своїм» серед «чужих», залучитися підтримкою авторитету чи сподіватися на силу закону, або ж відповісти на агресію максимально жорстко.

Метою цієї статті є розгляд понять ненависть та толерантність, пояснення їх соціального походження, необхідності та можливості попередження виникнення ненависті на основі формування толерантності та культури міжгрупової комунікації.

Вітчизняними та зарубіжними дослідниками (Г. Балл, І. Бех, Т. Білоус, О.Волошина, О.Швачко та ін.) розкрито низку теоретичних та методологічних питань з формування толерантності, умов виховання толерантності у підлітків і молоді на підставах педагогіки співробітництва (Ш. Амонашвілі, І.Волков та ін.), «педагогіки ненасильства» (О.

Безкорвайна, Г.Ковальова, Г.Сітаров та ін.), попередження ворожості у людських стосунках. Проте позбавитися ворожості, особливо, коли процес ескалації насильства вже запущений, дуже важко. Більш перспективним є шлях попередження агресії на основі формування толерантності, навичок продуктивного спілкування й ненасильницького вирішення суперечок.

В ідеалі результатом міжгурпової комунікації є порозуміння, ухвалення консенсусом такого рішення, яке влаштовує всіх учасників перемовин й буде виконане практично. Як правило таке рішення є компромісом: ніхто не виграв і ніхто не програв, **всі** сторони конфлікту заради досягнення згоди поступилися своїми інтересами. Звичайно, в конфліктній ситуації багато що залежить від чіткого визначення предмету й процедури обговорення, регламенту, наявності медіатора – особи, яка організує та спрямовує комунікацію та від самих учасників перемовин: толерантного ставлення до опонентів, наявності власної чіткої позиції, культури спілкування й відмови від соціальних стереотипів («ярликування») й «мови ненависті» (hate speech).

Невдалих прикладів групової комунікації багато, починаючи із банальних сімейних та «комунальних» скандалів й завершуючи багатосторонніми переговорами на міжнародному рівні, наприклад, щодо врегулювання статусу ПМР, встановлення миру на Близькому Сході чи на території колишньої Югославії, які без особливих успіхів тривають десятиліття, а тепер в Мінську (що все ж таки краще, ніж війна).

Переговори, починаючи із Сократа, розглядаються як змагання й навіть різновид інтелектуальної війни, в якій є переможець. В такому разі важливо не зрозуміти іншого, а довести свою перевагу чи правоту, як це мало місце в судах періоду становлення Римського права, під час публічних наукових дискусій в університетах, коли софістичні виверти давали принаймні відчуття перемоги на «супротивником», який розглядався не як партнер у пошуках істини, а ворог, якого треба знищити фізично, морально чи інтелектуально.

Проблема порозуміння як продукту соціальної взаємодії була актуалізована у другій половині ХХ ст., коли у 1954 р. завдяки книзі антрополога Е. Холла і соціолінгвіста Д. Трагера «Культура як комунікація».

При взаємодії різних культур чи носіїв різних мов виразно проявляються дві тенденції: акультурація та декультурація. Взаємне засвоєння елементів культури (аккультурація), двомовність сприяє інтеграційним процесам, взаємному культурному обміну та збагаченню культур. При відбувається посилення національної (етнічної) самосвідомості, намагання закріпити національну (етнічну) специфіку та уникнути асиміляції.

Коли ж за умов тривалої комунікації з іншою культурою відбувається втрата зв'язку із власною, вона стає віртуальною (телевізійною). На тлі декультурації виникає відчуття «втрати себе», невпевненості та нестабільності, потреба в захисті. Люди відчувають страх, починають озброюватися, об'єднуюватися, кликати на допомогу. Такі явища призводять до великих проблем – етнокультурних конфліктів, зацикленості на власних стереотипах, відмови від міжкультурної комунікації. Ці тенденції можна штучно посилювати, розпалюючи ворожнечу та нетерпимість, або навпаки, створювати умови для адаптації не титульних етносів.

У результаті міжкультурної комунікації виробляється нова культура, наприклад, в Одесі мешкають представники 133 етносів, виробився місцева говірка, пісні, анекдоти, що стали платформою для формування особливого самоідентичності й міжкультурної комунікативної компетентності – як умови порозуміння, ефективної комунікації в сфері побуту та співпраці. Постійна необхідність у діалозі впливає на формування спільних ціннісних установок і норм поведінки містян, сприяє толерантності у взаєминах та сприйманні іншої, «чужої» культури, підсилює соціальні зв'язки і відносини різних соціальних суб'єктів (окремих особистостей, малих і великих соціальних груп).

Широкий поліалог в суспільному житті передбачає діалог влади з населенням при підготовці політичних рішень, що буде сприяти її легітиматії і зміцнювати її авторитет, і, крім того, є високоефективним і не витратним засобом досягнення суспільного сприйняття прийнятих рішень. Але, на жаль, влада не навчилася ще розмовляти із громадою, вони відчужені – наче існують у різних вимірах. ЗМІ, які у більшості, належать державі або олігархам (за відсутності громадського контролю за ними), стають інструментами маніпулятивного впливу. ЗМІ часто не скільки відображають реальність, стільки створюють різні інтерпретаційні моделі реальності. Мотиви агентів впливу на суспільну свідомість найчастіше пов'язані з економічними інтересами. Агенти впливу формулюють мему, фрейми, виробляють і поширюють новини, які заохочують маси до бажаних для них дій.

Пострадянське суспільство характеризується тим, що колись єдиний агент впливу (партія = держава) розпалося на декілька конкуруючих правлячих еліт, які в ситуації політичної та економічної кризи, невизначеності, неповної інформації і постійних коливань балансу сил в боротьбі за владу розхитують ситуацію. Це зумовлює використання короткочасних стратегій, ситуативних рішень, часті порушення правил чесної або спроби їх перевизначити на свою користь, залучитися підтримкою зовнішніх сил.

В цьому контексті новим і досі мало вивченим та майже не застосовуваним видом боротьби за владу є гібридні війни, в яких інформаційна, інтелектуальна зброя стає засобом маніпулювання емоційно-вольовим станом людей, впливу на мислення, спрямованим на доказ істинності та справедливості власної позиції, в тому числі її правої основи (наприклад, «законного права» застосовувати війська для захисту «співвітчизників» за кордоном), системи висунутих тез і, відповідно, хибності позиції супротивника, дискредитацію опонента («хунта», «фашисти») [11].

Інтелектуальні війни можна поділити на дві групи: репродуктивні та інноваційні. Перші спрямовані на доказ відомих, але не повною мірою доведених історичних фактів чи оціночних суджень (кому належить Крим, чи має право на існування держава Україна), щодо яких у різних суб'єктів можуть бути діаметрально протилежні погляди. Інноваційні можуть бути визначені як суперечки стосовно актуальних питань та напрямків подальшого розвитку, генерацію і доведення нових ідей, більш

привабливих, ніж вже відомі (наприклад, де буде краще жити людям – в ЕС чи в «руському мирі»).

Оскільки населення, у своїй більшості, не володіє інформацією, звичкою аналізувати й думати самостійно, його можна направити у бажане річище, звертаючись не до фактів, а до риторики, яка часто «грає» на відчутті справедливості або не справедливості [4, 12]. Оскільки критерієм справедливого права є людська гідність і свобода людини, яка реалізується у взаєминах з іншими. У певному сенсі розуміння пов'язане з переходом від рівня знань до рівня мудрості, яка особливо потрібна при користуванні так званим «освітнім знанням», отриманим в школі, коли людина переконана в чомусь й відмовитись від своїх стереотипів, навіть коли вони помилкові, практично не може. Інше розуміння історії чи оцінка фактів визнається помилковим, адже є тільки дві позиції – «власна і помилкова». Особливо гостро постає проблема розуміння та інтерпретації історії – при зіткненні: а) з іншими самобутніми культурами та варіантами історії ; б) з картинами світу представників іншої статі, інших вікових груп; в) з ідеологією альтернативних соціальних рухів.

Існують різні ступені розуміння: 1) повне взаємне нерозуміння; 2) ілюзія розуміння при зустрічному нерозумінні⁵; 3) адекватне, але одностороннє розуміння при зустрічному нерозумінні чи уявній розумінні; 4) належне взаємне розуміння; яке можливе лише тоді, коли кожен висловлюється не тільки правдиво, а також прагне, щоб його правильно зрозуміли [7]. Адекватне взаємне розуміння народжується тільки при гармонійній співучасті в комунікації, готовність вислухати аргументи іншої сторони.

В даний час у при суспільному діалозі очевидне домінування локальних інтересів над загальними. Іншими словами, переважна частина етнічних груп відстоює місцеві інтереси, які визнаються пріоритетними по відношенню до всіх інших. У цій ситуації крайня терпимість по відношенню до членів своєї групи поєднується з нетерпимістю до всіх інших, тоді як необхідними умовами виживання народів в сучасному світі є інтеграція, визнання суверенності та цінності кожного народу і його культури.

Це означає, що взаємодія має розвиватися на основі толерантності, яка розглядається як визнання рівності, відмова від домінування і насильства, визнання багато вимірності і різноманіття людської культури, норм поведінки, відмова від зведення цього різноманіття до однаковості і переважанню будь-якої однієї точки зору. У такій інтерпретації толерантність передбачає визнання прав іншої людини, сприйняття цього іншого як рівного собі, що претендує на розуміння і співчуття, готовність прийняти представників інших народів і культур такими, якими вони є, взаємодіяти з ними. Толерантність допускає право представника будь-якої культури на вільне вираження своїх поглядів, але свобода слова не безмежна – розпалювання расизму, ненависті, заклики до війни, порушення цілісності держави та її кордонів, до насильства, не припустимі.

⁵ Капітан Кук запитав австралійського аборигена про дивну стрибучу тварину, як вона називається? «Кен-гу-ру» – відповідь абориген, що означало: «Я тебе не розумію».

В умовах спільного проживання представників різних етносів і культур, багатомовності, виховання толерантності в душі миру, терпимості, гуманного міжнаціонального спілкування є провідним напрямком освіти дітей та дорослих. Основним освітнім принципом у досягненні зазначених цілей може служити принцип діалогу, який дозволяє з'єднати в мисленні і діяльності людей різні ідеї і цінності. Таке значення діалогу обумовлено тим, що: діалог розглядається не тільки як евристичний прийом засвоєння знань, але і як фактор, що визначає суть і сенс переданої інформації; надає практичний сенс взаємодії культур, основою розвитку і взаємодії культур.

Принципово важливими для визначення поняття «діалог» є того, що ми обговорюємо (предмет діалогу); як ми ведемо обговорення (які навички, уміння і якості сприяють досягненню успіху в діалозі); з якою метою або навіщо ми ведемо діалог? (яка кінцева мета діалогу – примирення, взаєморозуміння, згода, прощення, або щось інше, наприклад, конкретна угода). Нарешті, саме цікаве, **хто** може вести діалог? Адже, на жаль, право говорити часто привласнюють собі люди, які відверто та навмисно брешуть чи перекручують реальність. Спираючись на хибні вихідні положення, не можливо встановити факти. Оскільки ситуація динамічно змінюється, їх не можливо зафіксувати та визначитися щодо цілей сторін. Правові механізми вирішення суперечок на підставі незалежного слідства та судового розгляду оцінюються як сумнівні, а міжнародні правові інститути – як такі, що не мають реальних інструментів впливу. За таких реалій амністія розглядається як не як прояв гуманізму, а як свідчення слабкості держави та безкарності злочинів, їх фактичне заохочення.

Навчання основам медіації дітей, створення Центрів вирішення конфліктів в школах – гарна ініціатива «Українського центру порозуміння»⁶, разом із цим опанування конфліктології, на нашу думку, має стати обов'язковим для юристів, інших фахівців соціальної сфери.

Спробуємо виокремити провідні аспекти толерантності: 1) когнітивна складова – знання дитиною чи дорослим основних правил людського співіснування, ввічливого спілкування, розуміння сутності самого поняття і принципів толерантності; 2) емоційно-оцінна складова – усвідомлення неповнолітніми, що неоднорідність і розмаїття необхідні для прогресу; визнається право на відмінність; 3) поведінкова й рефлексивна складові – дотримання правил етикету, вияв поваги до іншої людини як особистості, визнання її законних прав та інтересів; критичне ставлення до самого себе, своєї поведінки, самоаналіз, саморефлексія тощо.

Виховання є найбільш важливим засобом попередження нетерпимості. Виховання в душі терпимості має бути спрямоване на протидію тоталітаризму, страху та відчуженню у взаєминах з іншими. Необхідно сприяти формуванню у молоді навичок незалежного мислення, критичного осмислення й вироблення позицій, заснованих на моральних цінностях, несприйнятті цинізму й брехні. Особлива увага має приділятися питанням удосконалення навчальних планів, оновлення змісту освіти, підвищенню рівня педагогічної майстерності та моральних якостей вчителів, які власним

⁶ Див. <http://uccg.org.ua>

прикладом сприятимуть вихованню чуйних і відповідальних громадян, відкритих до сприйняття інноваційних ідей, здатних поважати людську гідність та індивідуальність, вміти запобігати конфліктам або розв'язувати їх ненасильницькими засобами [9].

Шкільним психологам будуть корисні методики виявлення нетерпимості та агресивності, які досить часто проявляють учні шкіл один до одного, й часто – проти аутистів, «дітей індіго», диваків, як правило, самотніх, не захищених і не навчених давати відсіч. Такі діти відчувають страх, розгубленість, відчуття провини через те, що вони не такі, як всі; вони можуть навіть намагатися «купити» прихильність до себе оточуючих. Проте кривдників більше цікавить можливість відчути перевагу («комплекс зверхності») за рахунок слабших. Можливо, їх краще перевести в протилежну роль «захисників», які знають, як найкраще проявити себе через милосердя.

«Особливі» діти потребують особливої уваги вчителів та шкільних психологів (оскільки з ними багато клопоту), психологічного, соціального, а подекуди і правового захисту. Причина цього – вантаж минулого, адже на пострадянському просторі не важко було зустріти прибічників одностайності та нетерпимості до дисидентів, ригідних та жорстких, яким до вподоби «прості рішення»: культ сили й сильної особистості, образ «ворога», навішування ярликів без будь-яких підстав та аргументів. Дуже небезпечним є те, що за умов правового нігілізму, ці ідеї легко сприймаються підлітками – через їх вікові особливості (максималізм, брак досвіду, радикалізм, імпульсивність тощо).

Висновки. Для того, щоб толерантність сприймалася не як щось стороннє, «чуже» нашій культурі, експортована з Європи «діковина», варто згадати про добродійність та милосердя, про необхідність прищеплення гуманістичних загальнолюдських цінностей, впроваджувати, з одного боку, спеціальні програми формування емпатії, толерантного ставлення до інших людей, а з іншого, – асертивність як уміння відстоювати свої права, не удаючись до насильства. Провідна роль в вирішенні цих проблем належить ЗМІ та соціальним мережам Інтернету, отже подальші перспективи дослідження ми вбачаємо в протиставі мові ненависті міжкультурного діалогу, порозуміння, співробітництво заради кращого майбутнього.

Список використаних джерел:

1. Анцыферова Л. И. Связь морального сознания с нравственным поведением человека (по материалам исследований Лоуренса Колберга и его школы) / Л. И. Анцыферова // Психологический журнал. – 1999. – Т. 20. – № 3. – С. 5-17.
2. Бондырева С. К. Чувства (психология и семантика) : учебное пособие / С. К. Бондарева, Д. В. Колесов. – М. : Изд-во Московского психолого-социального института; Воронеж : Изд-во НПО «МОДЭК», 2008. – 160 с.
3. Гора І. Ю. Суспільна небезпека та характерні психологічні ознаки злочинів, вчинених із мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості / І. Ю. Гора // Митна справа. – 2014. – № 5(2.1). – С. 121-128.
4. Гулевич О. А. Социальная психология справедливости / О. А. Гулевич. – М. : Изд-во «Институт психологии РАН», 2011. – 284 с.

5. Декларація принципів толерантності [Електронний ресурс] // Режим доступу : <http://edu.helsinki.org.ua/library/humanrights/deklarats-ya-printsip-v-tolerantnost>
6. Злочини на ґрунті ненависті в Україні : квітень 2011 – квітень 2012 / Упорядн. Є. Ю. Захаров, В. М. Бацунов. – Харків : «ПРАВА ЛЮДИНИ», 2012. – 272 с.
7. Знаков В. В. Психология понимания : Проблемы и перспективы / В. В. Знаков. – М. : Изд-во «Институт психологии РАН», 2005. – 448 с.
8. Кернберг О. Отношения любви: норма и патология / О. Кернберг ; пер. с англ. М. Н. Георгиевой. – М. : Независимая фирма «Класс», 2000. – 256 с.
9. Клепцова Е. Психология и педагогика толерантности : учеб. пос. для ВУЗов / Е. Клепцова. – М. : Академ. Проект., 2004. – 175 с.
10. Кучманіч І. М. Почуття ненависті як об'єкт психологічного аналізу [Електронний ресурс] / І. М. Кучманіч, С. В. Селіванова // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Психологічні науки. – Том 2. – Випуск 10(91). – 2013. – С. 182-185. – Режим доступу: <http://mdu.edu.ua/наукова-робота/науковий-вісник/психологічні-науки/науковий-вісник-миколаївського-наці/>
11. Почепцов Г. Г. Психологические войны / Почепцов Г. Г. – М. : Рефл-бук, 2000. – 529 с
12. Ролз Дж. Теория справедливости / Ролз Дж. ; пер. с англ. В. Целищев, В. Карпович, А. Шевченко – Новосибирск : Изд НГУ, 1995. – 535 с.
13. Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие / Ю. Хабермас ; пер. с нем. Д. В. Складнев. – СПб. : Наука, 2000. – 380 с.

REFERENCES:

1. Antsyferova, L. Y. (1999) Sviaz moralnogo soznaniia s npravstvennym povedeniem cheloveka (po materialam issledovaniu Lourensa Kolberha i eho shkoly) [Moral consciousness correlation with persons' moral behavior (based on Lawrence Kohlberg's research and his school)]. *Psykholohicheskii zhurnal – Psychological Journal, Vol. 20, 3, 5-17* [in Russian].
2. Bondyreva, S. K. & Kolesov, D. V. (2008) *Chuvstva (psykholohiia i semantika) [Feelings (psychology and semantics)]*. Moscow: Izd-vo Moskovskogo psikhologo-socyalnogo instituta; Voronezh: Izd-vo NPO «MODEK» [in Russian].
3. Hora, I. Yu. (2014) Suspilna nebezpeka ta kharakterni psykholohichni oznaky zlochyniv, vchynenykh iz motyviv rasovoi, natsionalnoi chy relihiinoi neterpymosti [Public risk and specific psychological symptoms of crimes of racial, national or religious intolerance]. *Mytna sprava – Customs business, Vol. 5 (2.1), 121-128* [in Ukrainian].
4. Hulevych, O. A. (2011) *Sotsyalnaia psikholohiia spravedlivosti [Social psychology of justice]*. Moscow: Izd-vo «Institut psikhologii RAN» [in Russian].
5. *Deklaratsiia pryntsypiv tolerantnosti [Declaration of Principles on Tolerance]*. (1995) Retrieved from: <http://edu.helsinki.org.ua/library/humanrights/deklarats-ya-printsip-v-tolerantnost> [in Ukrainian].
6. Zakharov, E. Yu., & Batsunov, B. M. (Eds.). (2012) *Zlochyny na grunti nenavysti v Ukraini: kviten 2011 – kviten 2012 [Hate crimes in Ukraine: April 2011 – April 2012]*. – Kharkiv: Prava liudyny [in Ukrainian].
7. Znakov, V. V. (2005) *Psikholohiia ponimaniia: Problemy i perspektivy [Psychology understanding: Problems and Prospects]*. Moscow: Izd-vo «Institut psikhologii RAN» [in Russian].
8. Kernberg, O. (2000) *Love relationship: norm and pathology*. (M.N. 226

Georgievoi, Trans.). Moscow: Nezavisimaia firma «Klass».

9. Kleptsova, E. (2004) *Psikholohiia i pedahohika tolerantnosti [Psychology and Pedagogy of Tolerance]*. Moscow : Akadem. Proekt [in Russian].

10. Kuchmanyh, I. M., & Selivanova, S. V. (2013) Pochuttia nenavysti yak obekt psykhologichnoho analizu [Hatred feeling as an object of psychological analysis]. *Naukovyi visnyk Mykolaivskogo natsionalnogo universytetu im. V.O. Sukhomlynskogo. Psykhologichni nauky. – Scientific Bulletin of Suhomlynskiy National University in Mykolaiv. Psykhologichni science. Vol. 2, 10, 182-185.* Retrieved from: <http://mdu.edu.ua/наукова-робота/науковий-вісник/психологічні-науки/науковий-вісник-миколаївського-наці/> [in Ukrainian].

11. Pochepstov, H. H. (2000) *Psikholohicheskie voiny [Psychological War]*. Moscow: Refl-buk [in Russian].

12. Rawls, J. (1995). *A theory of justice*. (V. Karpovich & al. Trans.). Novosibirsk: Izd-vo NHU.

13. Habermas, J. (2000). *Moral consciousness and communicative action*. (D. V. Sklyadnev Trans.). – SPb.: Nauka.

Ростомова Л.М., Яковенко С.И. Феномен ненависти и вопросы формирования толерантности в отношениях между детьми. В статье ненависть рассмотрена с позиций общей, возрастной и юридической психологии, акцентировано внимание на иррациональных и социальных факторах формирования, толерантности и навыков ненасильственного разрешения споров как альтернативы ненависти и насилию. При воспитании толерантности особого внимания заслуживают подростки, ведь именно в этом возрасте закладываются основы культурной идентичности человека, социальные установки и нормы поведения; групповые и семейные нормы трансформируются в нормы индивидуальной социального поведения личности, в том числе в способности к эмпатии, асертивности или конфликтности, положительное или отрицательное отношение к другим во взаимодействии со сверстниками, представителями других групп.

Ключевые слова: дискриминация, ксенофобия, ненависть, толерантность.

Rostomova L., Yakovenko S. The phenomenon of hatred and formation of tolerance in relations between children Hatred is examined from the points of view of general, age and juridical psychology, a great attention is paid to the irrational and social factors of tolerance formation and skills of non-violent resolution of disputes as an alternative to hatred and violence. At tolerance cultivating, teenagers deserve a special attention, because this is the age of cultural identity, social attitudes and norms of behavior foundation; group and family norms are transformed to the norms of social behavior of an individual personality, including the capacity for empathy, assertiveness or conflict, positive or negative attitude toward the others in interaction with peers, members of other groups. Adolescents define an adequate social identity, empathy, respect, productive interaction with peers, with other people who have different values and views. The leading role in solving of the above problems belongs to social networks of the Internet and to Mass Media, to direct communications in a monoculture and ambiguity of meaning, to development of critical thinking as a factor of resistance to manipulative influence. So the further perspectives of the research we see in the opposition to «hate speech» – the intercultural dialogue, understanding and cooperation for a better future.

Key words: discrimination, xenophobia, hatred, tolerance, «hate speech».